

Иницијал. Часопис за средњовековне студије 1 (2013) 205–226
Initial. A Review of Medieval Studies 1 (2013) 205–226

УДК: 902(497.11)"04/14":929

Моника Милосављевић

**БЕЛЕШКЕ СА МАРГИНЕ: ЗНАЧАЈ
МИХАИЛА ВАЛТРОВИЋА ЗА ПРОУЧАВАЊЕ
СРЕДЊОВЕКОВНИХ СТАРИНА У СРБИЈИ**

Београд 2013

Моника Милосављевић
Филозофски факултет Универзитета у Београду
Одељење за археологију
Чика-Љубина 18–20, Београд, Србија
monika.milosavljevic@gmail.com

**БЕЛЕШКЕ СА МАРГИНЕ:
ЗНАЧАЈ МИХАИЛА ВАЛТРОВИЋА ЗА ПРОУЧАВАЊЕ
СРЕДЊОВЕКОВНИХ СТАРИНА У СРБИЈИ***

Апстракт: Проучавање средњовековне археологије пре Другог светског рата у Србији се у највећој мери везује за Милоја М. Васића. Одређени доприноси за указивање пажње средњовековним старинама на самим институционалним почецима археолошке дисциплине могу се приписати и Михаилу Валтровићу. Полазећи од претпоставке да се управо маргинална и подразумљива знања дуго одржавају у епистемолошким основама проучавања прошлости, радом се преиспитују теоријске основе Валтровићевих тумачења средњовековних споменика.

Кључне речи: историја археологије, средњовековне студије, уметност, национализам, дисциплинарне границе, Михаило Валтровић

Теоријско промишљање о основама археолошког знања о прошлости показатељ је виталности дисциплине у једној средини, јер историја није високоумно празнословље већ може деловати веома продуктивно на археолошка истраживања и унапређивати их. Разумевајући и историју археологије, као историју идеја и концепата осмишљених са различитих теоријских становишта, покушаћу да њеним тумачењем помогнем јаснијем позиционирању средњовековних студија код нас. Питања која постављамо и предмети истраживања које одабирамо или који су нам додељени представљају барем једним

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије: *Археолошка култура и идентитет на Западном Балкану* (ев. бр. 177008).

аспектом део оног што се у традицији одређене научне заједнице сматра важним и релевантним а да ни сами понекад не знамо зашто је баш тај сегмент одабран. Реч је о „општим местима“ чији је статус давно аргументован, одбрањен и преузет као подразумевање. Иако се међугенерацајским преносом кроз историју дисциплине и животом у новим контекстима већина идеја модификује, епистемолошке основе дисциплине чија је аргументација одавно изгубила на снази могу дуго трајати.¹ Зато је ово истраживање усмерено ка откривању теоријских основа почетака проучавања средњовековних старина, зарад преиспитивања концепата којима данас располажемо.

Валтровић, Васић и средњовековне старине

Када разматрамо наслаге историје археологије у Србији и средњовековних студија у њеним оквирима, важно је уочити да поред снаге идеја које су исказане у радовима великих претходника, изузетну и често претежућу улогу у нашем разумевању дисциплинарне прошлости могу имати рецепције истраживача као „митских отаца“. Међу сликама дисциплинарних сећања, заборав и прекрајања по потреби нових тренутака су сасвим уобичајени механизми.² Због тога разумевање значаја Михаила Валтровића умногоме зависи од слојева рецепције које су у наслеђе археологији оставили његови настављачи.

Пун институционални развоје идеја о средњовековној прошлости прати се тек након Другог светског рата.³ Тако је 1950. године на Филозофском факултету издвојена Шеста, археолошка група, а 1954. уведен је нови двосеместрални предмет *Словенска археологија*. Јован Ковачевић је 1955. године постављен за наставника на овом предме-

¹ В. OLSEN, *Od predmeta do teksta – Teorijske perspektive arheoloških istraživanja*, Beograd 2002, 13–28; *Histories of Archaeology: A Reader in the History of Archaeology* (eds. T. MURRAY – C. EVANS), Oxford 2008.

² Р. KONERTON, *Kako društva pamte*, Beograd 2002, 99–107; К. GERС, *Antropolog kao pisac*, Beograd 2010, 9–33; F. KATROGA, *Istorija, vreme, pamćenje*, Beograd 2011, 23–31.

³ Тренутак почетка развоја средњовековне археологије код нас није неубичајен у односу на шири европски контекст. Примера ради, 1956. године у Великој Британији установљено је Друштво за средњовековну археологију (*Society for Medieval Archaeology*) које је почело издавати часопис *Medieval Archaeology*. На Универзитету у Лунду у Шведској се 1957. године у оквиру студија историје уметности појавио предмет средњовековна археологија, који је 1962. пренет на одељење за археологију, в. К. PREDOVNIK, *Cur archaeologia medievalis?*, *Časopis za kritiko znanosti, domišljivo in novo antropologijo* 28/200–201 (Ljubljana 2000) 31–51, str. 34.

ту, а њему припадају и заслуге што је 1962. основана катедра за средњовековну археологију.⁴

Међутим, данас се подразумева да је Милоје М. Васић (1869–1956) отац–оснивач српске археологије, а тиме и средњовековне археологије, због његове позиције професора археологије на Филозофском факултету готово пет деценија. У периоду пре Другог светског рата, пре можемо говорити о проучавањима *средњовековних старина* – него о постојању средњовековне археологије – која су подједнако потпадала под поља која данас повезујемо са историјом уметности и археологијом. У прилог разумевању Васићевог доприноса овом пољу свакако могу допринети бројне студије и чланци.⁵ Како је већ 1958. године, непосредно по Васићевој смрти, писао Ђурђе Бошковић: „Проблематика којом се професор Васић интересовао, на којој је радио и о којој је писао кретала се од праисториске и класичне археологије, преко старословенске и средњовековне, све до савремене уметности, и од епиграфике и нумизматике, преко питања култа и естетике, све до архитектуре и скулптуре, сликарства и примењене уметности... Таква широка заинтересованост омогућила му је да проблеме на којима ради сагледава у целини, синтетично, да увек покуша бар да им нађе одговарајуће место у општем културном развоју. Но у том широком дијапазону рада два се тежишта ипак јасно издвајају. Једно се односи на праисториску археологију нашег тла, друго на развој наше средњовековне архитектуре и скулптуре.“⁶

⁴ В. ЈОВАНОВИЋ, Професор Јован Ковачевић (1920–1988), оснивач катедре за средњовековну археологију, *Зборник Филозофског факултета – Научни скуп поводом стопедесетогодишњице Филозофског факултета*, ур. М. ПОПОВИЋ, Београд 1990, 129–136, стр. 129; М. МИЛИНКОВИЋ, Филозофски факултет у Београду – Одељење за археологију, *Енциклопедија српске историографије*, Београд 1997, 135–136; F. CURTA, *Medieval Archaeology in South-eastern Europe, Reflections: 50 Years of Medieval Archaeology, 1957–2007*, eds. R. GILCHRIST – A. REYNOLDS, London 2009, 191–223, p. 192; P. NOVAKOVIĆ, *Archaeology in the New Countries of Southeastern Europe: A Historical Perspective, Comparative Archaeologies: A Sociological View of the Science of the Past*, ed. L. Lozny, New York 2011, 339–461, p. 389.

⁵ Д. СРЕЈОВИЋ, Милоје М. Васић, творац српске археолошке науке, *Старинар* 35 (1984) 25–32, стр. 28–29; S. ВАВИЋ – М. ТОМОВИЋ, *Milutin Garašanin – Razgovori o arheologiji*, Beograd 1996, 17–18; *Винча, праисторијска метропола*, ур. Д. НИКОЛИЋ, Београд 2008, 39–86 (Д. НИКОЛИЋ – Ј. ВУКОВИЋ); А. PALAVE-STRА, *Vasić pre Vinče (1900–1908), Етноантрополошки проблеми* 7/3 (2012) 649–679.

⁶ Ђ. БОШКОВИЋ, Милоје М. Васић 1869–1956, *Старинар* н. с. 7–8/1956–1957 (1958), стр. XI–XIII.

Са друге стране, Васићев претходник у дисциплинарној генеалогии, Михаило Валтровић (1839–1915), схвата се у најопштијем смислу као зачетник археологије у Србији.⁷ Његови доприноси проучавању средњовековних старина се разумеју као део историје уметности, пошто се не баш сасвим основано, за археологију везују само оне праксе у прошлости дисциплине које се могу назвати „ископавањем“. Тако Мирјана Ђоровић-Љубинковић истиче: „Чињеница јесте да је В. Петковић био и први стручњак који је вршио ископавања (ограниченог карактера) и на једном локалитету из пуног средњег века: у Жичи 1907. године, али је и чињеница да таква ископавања није наставио, па се овај његов подухват мора прихватити само као пионирски покушај, али, по данашњим критеријумима он се не може третирати као свесни оснивач археологије пуног средњег века... Прави оснивач словенске и средњовековне српске археологије је Милоје Васић. Први прави археолог у Србији. За разлику од Вулића и од Петковића, као праисторичар он је био упознат са свим савременим достигнућима у методологији археолошких ископавања, са прецизним вођењем рачуна о условима свих налаза.“⁸

Васићеве заслуге за проучавање средњовековних старина могу се видети и површним прегледом тема којима се на овом пољу бавио,⁹ почевши од критичких приказа радова Симе Тројановића *Старинска српска јела и пића*¹⁰ и *Стари словенски погреб*,¹¹ преко преломног текста *Старосрпска налазишта у Србији*,¹² до две његове најистакнутије студије – *Архитектура и скулптура у Далмацији*¹³ и *Жича и Лазарица*.¹⁴ С друге стране, борба за национално у његовом раду и деловању може се испратити на много нивоа током вишедеценијске каријере, а за ову прилику су довољно илустративни *Покличи српскоме*

⁷ Д. СРЕЈОВИЋ, Милоје М. Васић, 28–29.

⁸ М. ЂОРОВИЋ-ЉУБИНКОВИЋ, Средњовековна археологија у Србији између два светска рата, *Споменица Српског археолошког друштва 1883–1983*, ур. Н. ТАСИЋ, Београд 1983, 27–40, стр. 28, 29.

⁹ Р. МАРИЋ, Библиографија радова др Милоја М. Васића, *Старинар* н. с. 7–8 (1958) xv–xx.

¹⁰ М. ВАСИЋ, Старинска српска јела и пића (од Симе Тројановића), *Бранково коло* 6 (1900) 873–878.

¹¹ ИСТИ, Стари словенски погреб, *Бранково коло* 7 (1901) 1040–1054.

¹² ИСТИ, Старосрпска налазишта у Србији, прилози за познавање старе српске културе, *Старинар* н. р. 1 (1906) 39–88.

¹³ ИСТИ, *Архитектура и скулптура у Далмацији, од почетка 9. до почетка 15. века. Цркве*, Београд 1922.

¹⁴ ИСТИ, *Жича и Лазарица, студије из српске уметности средњег века*, Београд 1928.

народу¹⁵ који су вероватно с разлогом потписивани његовим псеудонимом „Др. Огњен“.¹⁶

Спрам далекосежног значаја Милоја М. Васића за историју српске археологије, указивање на Валтровићеве доприносе је заправо праћење *маргина* и *наличја*. Међутим, кроз једну другачију врсту контекстуализације Валтровићевог рада у огледалу историографије археологије, могуће је разумети различита интерпретативна наслеђа о средњовековним старинама, међу којима и Валтровићев допринос има своје место. Дакле, за позиционирање почетне карике у ланцу историје дисциплине, потребно је бар начелно скицирати развој идеја о средњовековним споменицима јер је и наша рецепција Валтровића у великој мери постављена у односу на оно што се подразумева као доминантно и кључно, каква је свакако Васићева улога.

Анализа Валтровићевих проучавања средњовековних старина¹⁷ заснива се на преиспитивању историје археологије,¹⁸ односно историје идеја о средњовековној археологији.¹⁹ Антрополог Виктор Сточковски (Wiktor Stoczkowski), који се бави начинима конструисања научног знања, сматра да историја дисциплине има сврху тек када се бавимо њеним концептуалним наслеђем. Односно, свака научна заједница несвесно гаји одређен број преузетих идеја, које сви до те мере подразумевају да се њихово критичко преиспитивање чини у потпуности

¹⁵ ИСТИ, Српска уметност, Поклич српском народу (под псеудонимом Др Огњен), *Бранково коло* 4, 5, 6 (1901) 112–118, 146–151, 177–183.

¹⁶ Уп. М. ВАСИЋ, Српска уметност, Поклич српском народу (под псеудонимом Др Огњен), 183.

¹⁷ *Излози српског ученог друштва*, ур. Н. ГВОЗДЕНОВИЋ, Београд 1978, стр. 7–101 (С. БОГДАНОВИЋ); М. МИЛИНКОВИЋ, Михаило Валтровић и оснивање катедре за археологију, *Зборник Филозофског факултета – Научни скуп поводом стопедесетогодишњице Филозофског факултета*, ур. М. ПОПОВИЋ, Београд 1990, 189–195, стр. 190; Г. МИЛОШЕВИЋ, Михаило Валтровић – архитекта и археолог, *Валтровић и Милутиновић – тумачења*, ур. Т. ДАМЉАНОВИЋ, Београд 2008, 53–72, стр. 58–59.

¹⁸ В. G. TRIGGER, Writing the History of Archaeology – A Survey of Trends, *Objects and Others. Essays on Museums and Material Culture*, ed. G. W. STOCKING JR., Madison 1985, 218–235, p. 233; В. G. TRIGGER, The Coming of Age of the History of Archaeology, *Journal of Archaeological Research* 2/1 (1994) 113–136, pp. 114–116; ИСТИ, *The History of Archaeological Thought*, Cambridge 2008; N. SCHLANGER – J. NORDBLADH, General Introduction: Archaeology in the Light of its Histories, *Archives, Ancestors, Practices – Archaeology in the Light of its History*, eds. N. SCHLANGER – J. NORDBLADH, New York 2008, 1–5, p. 1; S. BABIĆ, Čemu još istorija arheologije?, *Етноантрополошки проблеми* н. с. 6/3 (2011) 565–577, стр. 565–571.

¹⁹ Вид. С. GERRARD, *Medieval Archaeology – Understanding Traditions and Contemporary Approaches*, London 2003, xi–xv.

беспредметним. То су сетови идеја тако снажно догматизовани да најчешће постају општеприхваћени унутар више дисциплина. Ове под-разумљиве *примарне истине* настављају да постоје као део епистемологије и кроз парадигматске промене. Указивање на ова општа места, која упркос својој дуготрајности могу бити контекстуално прилагођавана, заправо омогућава чишћење наших концептуалних алата укидајући непотребна ограничења у процесу промишљања о предметима истраживања.²⁰

Средњовековне студије и рецепција дисциплинарних граница

Приче о историји археологије најчешће су кодификоване тако да стварају једнолинијски еволутивни ток, представљајући га као готово једини могући и нужан, на уштрб различитих дилема, слепих колосека и тамних страна дисциплинарне прошлости.²¹ Тако судбина средњовековне археологије у домаћој средини, изгледа другачије уколико имамо у виду да Милоје М. Васић у професионалном смислу није био једини могући наследник Михаила Валтровића. Наиме, Васић је изабран за доцента Класичне археологије 1903. године, али не без потешкоћа. На конкурс се пријавио, поред њега, и Божидар С. Николајевић (1877–1947), ондашњи писар у Министарству просвете. Николајевић је започео своје студије историје уметности упоредо са студијама грчке књижевности и класичне археологије, код Фуртвенглера 1896–1898. у Минхену, да би након школске године студија књижевности у Берлину, завршио на историји уметности, класичној археологији и римској историји. Докторирао је 1901. године у Хајделбергу из области српске црквене архитектуре у средњем веку. Процес изборног поступка је трајао од почетка године па до јесени 1903, због несугласица о пријављеним кандидатима а пре свега због негативне оцене Николе Вулића о кандидату Васићу.²² У сваком случају, ово је тек илустрација у којој мери су одлуке о целокупним дисциплинарним

²⁰ W. STOCZKOWSKI, How to Benefit from Received Idea?, *Histories of Archaeology: A Reader in the History of Archaeology*, eds. T. MURRAY – C. EVANS, Oxford 2008, 346–359, pp. 350–351.

²¹ S. VABIĆ, Čemu još istorija arheologije?, 573.

²² М. МИЛИНКОВИЋ, Ка историјату наставе археологије на Филозофском факултету у Београду – поводом 150-те годишњице Филозофског факултета, *Гласник Српског археолошког друштва* 5 (1989) 124–138, стр. 129; П. ДРАГОЈЕВИЋ, О уделу археологије у заснивању историје уметности у Србији, *Зборник Народног музеја – серија: Археологија* 20/1 (2011) 489–501, стр. 491–492.

одређењима зависиле од малог круга стручњака или чак интересовања учених појединаца. Тим пре је повратак на концептуално наслеђе очева-оснивача хуманистичких дисциплина важан корак у покушају остваривања теоријски утемељених средњовековних студија. Да би се до тога дошло, у овом случају, потребно је разумети механизме преношења, промене, одабира знања из европских академских средина у Србију крајем XIX и почетком XX века,²³ али и механизме чувања општих места која су тада заснована унутар дисциплина кроз време.²⁴

О значају делатности Михаила Валтровића за проучавање средњовековних старина опширно и утемељено је писала Соња Богдановић, али са позиције историчара уметности. Његов допринос је нераздвојан од Драгутина Милутиновића са којим је Валтровић студирао, обилазио и бележио средњовековне споменике по Србији али и настојао да резултате рада прикаже јавности. Они су сматрали да је уметност важан део културног и друштвеног живота једног народа одређене епохе, па су њеним приказивањем настојали да потпомогну позиционирање своје државе у деветнаестовековном европском контексту.²⁵ Како је то описао Михаило Валтровић у говору одржаном 1899. године, којим је отворена изложба архитектонских, живописних и скулптурних снимака из старих српских манастира за чланове Српске краљевске академије: „Још као слушаоци на техничкој школи у Карлсру’у, пре тридесет и неколико година, мој друг, госп. проф. Драгутин Милутиновић и ја ставили смо били снимање наших црквених, уметничких старина на првом месту у нашем програму послова, којима смо мислили бити од користи отаџбини и роду своме. И срећа нас послужила. Бивше Српско Учено Друштво даде нам, на скоро не, прилику да од чести остваримо жељену услугу по повратку нашем са стране, прилике да од чести остваримо жељену услугу отаџбини и науци. По одлуци истог друштва, отпочели смо снимање црквених, уметничких старина наших године 1871. У том раду друштво нас је потпомагало и морално и материјално; а радили смо га до године

²³ Љ. ТРГОВЧЕВИЋ, *Планирана елита – О студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, Београд 2003.

²⁴ Уп. Z. KUZMANOVIĆ, *Refleksivna priroda arheološkog zaključivanja: studija slučaja korpusa helenističkih nalaza u Srbiji*, Beograd 2012. Doktorska disertacija. Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet.

²⁵ *Излози српског ученог друштва*, стр. 7–101 (С. БОГДАНОВИЋ); С. БОГДАНОВИЋ, Почети наставе историје уметности на високом школама у Београду – Лицеј и Велика школа, *Зборник Филозофског факултета – Научни скуп поводом стопедесетогодишњице Филозофског факултета*, ур. М. ПОПОВИЋ, Београд 1990, 101–122.

1884., кад је наше путовање ради испитивања наших старих манастира, са уметничког гледишта прекинут.²⁶

Ова проучавања се из савремене визуре везују за почетке историје уметности (а не и археологије) код нас јер је препознавање старина које су могле бити окарактерисане као *уметничке* био кључни критеријум за одабир предмета проучавања. Валтровић је интензивно радио на готово пионирском документовању средњовековних споменика док се Васић, с друге стране, бавио уметношћу интерпретирајући материјалну културу из најразличитијих периода, а схваћен је као творац археолошке науке у Србији. Поред разлике у образовању и хронолошкој позицији у дисциплинарном ланцу, важна разлика која Васића чини правим археологом јесте археолошко ископавање. Оно што је заједничко у рецепцији њихових доприноса археологији јесте да оцена њиховог значаја није заснована на разумевању њихових интерпретација прошлости, па ни удела проучавања уметности у њима.

Валтровић и Милутиновић су полазили од чињенице да су балканске земље у тренутку досељавања Словена биле већ две стотине година христјанизоване и да су неговале хришћанску уметност под византијским окриљем. Схватање значаја припадности византијском кругу у њиховим извештајима Соња Богдановић интерпретирала је на следећи начин: „Византијска хришћанска уметност као производ римског позитивног знања и естетичког осећања јелинско-римском у трећем столећу по Христу, била је у време христјанизације јужних Словена већ на врло високом ступњу, што сведочи између осталог и Јустинијанова Св. Софија у Цариграду. Словени, који су после дугог опирања, у IX веку почели да примају хришћанство од Византије, примили су, заједно са хришћанством, византијску црквену уметност, књижевност и културу, и то подједнако из два центра: Солуна и Цариграда [...] Од најранијих до последњих времена, византијска уметност је служила као образац српској; српска уметност је према томе огранак, или чак део византијске уметности, па је као такву морамо посматрати. Ипак, према становишту Михаила Валтровића и Драгутина Милутиновића, српску уметност не смемо сматрати за непосредну копију византијске уметности, него за слободно усвајање византијских образаца и облика у сврху извођења потпуно нових творевина.“²⁷

²⁶ М. ВАЛТРОВИЋ, *Говор којим је за чланове Српске краљевске академије отворена изложба архитектонских, живописних и скулптурних снимака из старих српских манастира*, 27. октобра 1899. године, *Валтровић и Милутиновић: документи II – теренска грађа 1872–1907*, ур. Т. ДАМЉАНОВИЋ, Београд 2007, 223–227, стр. 223–224.

²⁷ *Излози српског ученог друштва*, 73 (С. БОГДАНОВИЋ).

Јасно је да ову перспективу можемо позиционирати као романтичарску жудњу за националном и средњовековном прошлошћу. Она је подразумевала потрагу за хердеровском *душом народа*, на јасним идеолошким основама доминатно заступљеним у деветнаестовековној Европи. Дивећи се рушевинама као споменицима величанствене прошлости, Милутиновић и Валтровић су имали за циљ да одговоре на „Научно патријотски позив“ радећи у оквирима једног свестраног програма који је требало да обухвати све видове народног живота у прошлости и садашњости. Односно, рад ове двојице архитеката на изучавању српске средњовековне уметности дао је врло одређене и важне научне резултате, ма колико данас реализовани део њихових циљева делује скромно. Кључно је да истраживање српских старина није имало природу појединачних и аматерских акција већ је извођено уз јасан план, подршку државе, државних средстава и највиших научних институција.²⁸

Континуитет између одабраних прошлости и националне садашњости као најзначајнији допринос Михаила Валтровића српској археологији препознао је Михаило Милинковић, који се врло подробно и прецизно бавио прошлошћу дисциплине а нарочито Валтровићем.²⁹

„Михаило Валтровић оставио је својим настављачима уходане стазе за даљи рад. За 25 година управљања Народним музејом, он је успео да од једне нестручно уређене и неподесно смештене збирке старина створи народни музеј са коначним музеолошким изгледом, издељен унутрашњом организацијом на посебна одељења. Његовим заузимањем добила су за управнике за то нарочито школоване и специјализоване стручњаке. Оваквим вођењем Народног музеја, предавањима на Катедри за археологију, учествовањем у оснивању САД и покретањем Старинара, Валтровић је створио све предуслове за професионализацију археологије у Србији. При том нарочиту заслугу има његов приступ методологији археолошког истраживања, усмерен ка сагледавању културне историје српске земље, ка проучавању проблема културног континуитета. У давању одговора на ова питања Валтровић је видео главни задатак археолошког истраживања.“³⁰

Међутим, овај рад не иде у претходним пасусима назначеном смеру, мада је он од изузетне важности за археолошку заједницу, него ка јасно омеђеној контекстуализацији Валтровићевог рада у светлу

²⁸ Исто, стр. 80.

²⁹ М. МИЛИНКОВИЋ, *Михаило Валтровић, први уредник Старинара*, *Старинар* 30 (1984) 13–23, стр. 19.

³⁰ Исто.

схватања да је природа археолошког мишљења нужно рефлексивна³¹ и да нерзумевање механизма преношења Валтровићевог концептуалног наслеђа отежава теоријски утемељено промишљање о средњем веку.³² Отварам могућност да су Валтровићева тумачења у базичном смислу омеђила средњовековне студије код нас, а да је рецепција његове личности као маргиналне, из археолошке перспективе, утицала на раздвајање домена средњовековног наслеђа којим се бави архитекта/историчар архитектуре, историчар уметности и археолог. У тој расподели, средњовековној археологији су припале углавном минималне надлежности. Дакле, Валтровић је у историји српске археологије схваћен само кроз призму припреме и утирања пута, односно „про-тофазе“ за појаву утемељивача дисциплине – Милоја М. Васића.³³ Оваква рецепција Валтровића као „сваштара у најбољем смислу те речи“, коме прилике нису дозволиле да више допринесе, готово је сасвим одвојена од оног чиме се Валтровић заиста бавио.³⁴

Управо због тога, фокус овог истраживања је разумевање његових интерпретација на основу корпуса извештаја, радова и говора које представљају сведочанства теренских обилазака и истраживања Михаила Валтровића и Драгутина Милутиновића заједно, или Валтровићевих самосталних радова из периода 1872–1907. године, који су 2007. године сабрани као збирка текстова *Валтровић и Милутиновић: документи II – теренска грађа 1872–1907*. Ово је свакако недовољан избор, али репрезентативан јер обухвата записе објављене у *Гласнику Српског ученог друштва*, *Гласнику* и *Годишњаку Српске краљевске академије*, *Старинару* и *Српским илустрованим новинама*.³⁵

На овом текстуалном узорку биће преиспитано схватање дисциплинарних граница превасходно између археологије и историје уметности, а затим и кључних критеријума који су одредили шта је било предмет Валтровићевих (и Милутиновићевих) истраживања. Они ће бити размотрени из перспективе прокламованих циљева истраживања који су експлицирани у процесу формулисања националног идентитета у контексту оновремених европских токова; али и покушаја позиционирања идентитета мале научне заједнице на међународној сцени.

³¹ Z. KUZMANOVIĆ, *Refleksivno mišljenje – zamena za analogiju? Primer debate o antičkoj ekonomiji, Etnoantropološki problemi* н. с. 5/1 (2010) 151–164, стр. 153–154.

³² Уп. *From the Baltic to the Baltic Sea – Studies in Medieval Archaeology*, eds. D. AUSTIN – L. ALCOCK, London 1990.

³³ Уп. Д. СРЕЈОВИЋ, Милоје М. Васић, 28–29.

³⁴ Вид. S. VAVIĆ – M. TOMOVIĆ, *Milutin Garašanin*, 29.

³⁵ Уп. библиографску јединицу из нап. 26.

Ова схватања су била сасвим актуелна у времену у ком су настала, па је тим свака критика са позиције хронолошког растојања од више од једног века сасвим беспредметна. Напротив, умногоме се неке о Валтровићевих програмских натукница чине изузетно пријемчивим. Међутим, некритички однос према Валтровићевим схватањима кроз њихово подрзумевање до данас, може бити тежак и непотребан *концептуални терет* за средњовековне студије.

Валтровићево концептуално наслеђе

Значај Михаила Валтровића за археологију у Србији је оцењиван као важан првенствено због његових заслуга за институционализацију ове дисциплине у нас. Наиме, он је указом Милана Обреновића од 17. априла 1881. године постављен за професора археологије на Великој школи и чувар Народног музеја, затим је и оснивач Српског археолошког друштва 1883, покретач и уредник првог археолошког часописа *Старинар* 1884. године. Заслужан је и за први предлог Закона о заштити споменика културе, који је остао у нацрту јер није изгласан.³⁶

Михаило Милинковић је на основу архивских истраживања вешто покушавао да преведе Валтровићева схватања на језик и тежње разумљиве савременим археолошким приступима. Тако он истиче да сам Валтровић јасно разликује археологију од историје уметности, пре свега по методолошком оквиру,³⁷ а ово приближавања с почетка дисциплине и данашњих ставова кулминира у издвојеним наводима о правом смеру археологије:

„Своја зрелија методолошка становишта, сасвим усклађена са потребама савремене археолошке науке, и ван свих непотребних и негативних упуцава од стране дисциплина које су у Србији пре више од 100 година биле афирмисаније од археологије, Валтровић је изнео у једној напомени у вези збирке старина Симе Тројановића 1900. г.: Археолошким истраживању није главни и последњи смер, просто ископавати и гомилати старине. Оно тежи за сазнавањем свију, па и најситнијих података, за познавање свију па и спољних прилика, спојених са наласком разних људских творевина од земље, метала и другог каквог градива. Зато треба истраживањем да рукују зналачко и у посматрању извезбано око. Простом физичком снагом и простом тежњом за добивањем, добивање ствари, употребљени будак, не чини

³⁶ М. МИЛИНКОВИЋ, Михаил Валтровић, први уредник *Старинара*, 13–14; Исти, Филозофски факултет у Београду – Одељење за археологију, 134–135.

³⁷ Исти, Михаил Валтровић и оснивање катедре за археологију, 195.

услугу науци, но наноси јој огромне штете; јер њиме просто раскопана старина, изгубљена је за науку [...]. Прикупљање старина на тај једино успешан начин, и њихово чување ради употребе у науци, прави је смер Археологије.³⁸

Кључно је, уз све похвале Валтровићевом разумевању сопственог европског контекста археолошких стандарда, разумети да „сознавање свију па и најситнијих података“³⁹ у Валтровићево и наше време нужно подразумева изузетно различите сетове резултата који зависе од теоријских основа. Истицање следећих схватања такође нас може увући у сличну врсту заблуде уколико размишљамо само о сличностима и афирмативним традицијама: „Арх. својим резултатима потпомаже расветљавању ван круга уметности лежећих старина [...] Старинар ће тражити помоћ у географа, хемичара, природњака, па ће онда предмете уврстити у појаве [...] јавног и приватног живота, индустрије, уметности.“⁴⁰ Стога је важно разумети шта је Валтровић сматрао кључним критеријумом за одабир предмета истраживања, односно шта се подразумева под идејом да се забележи све и како се у тим оквирима организују приоритети у складу с мањком новчаних средстава и времена што су били стални пратиоци Милутиновићевих и Валтровићевих истраживачких подухвата. Замагљивање разлика у теоријско-методолошким полазиштима или чак и парадигмама којима данас припадамо у односу на раније истраживаче (као што су нпр. Михаило Валтровић или Милоје Васић), производи одређене негативне ефекте у струци.⁴¹ Тако се њихове превазиђене идеје могу представити као релевантне у савременом контексту истраживања само зато што су они били угледни научници у свом времену.⁴²

Треба имати у виду да је у ставарању археологије и историје уметности код нас немачка академска средина одиграла врло значајан утицај, а да је она средином XIX века била увелико прожета духом историзма и романтизма.⁴³ У формирању ових дисциплина имали су извесну улогу и архитекти, па је сасвим логично што су Валтровић и Милутиновић били у прилици да искористе своје квалитетно историј-

³⁸ Исто.

³⁹ Исто.

⁴⁰ Исто, 194.

⁴¹ В. OLSEN, *Od predmeta do teksta*, 33–37.

⁴² Уп. Р. РАДИЋ, *Срби пре Адама и после њега, историја једне злоупотребе: Слово против „новоромантичара“*, Београд 2005, 43–64.

⁴³ Уп. Н. МАКУЉЕВИЋ, *Уметност и национална идеја у 19. веку, систем европске и српске националне културе у служби нације*, Београд 2006; С. БАБИЋ, *Грци и други. Античка перцепција и перцепција антике*, Београд 2008, 55–69.

ско-уметничко образовање одговарајући на научно-патриотски позив. На Високој школи архитектуре у Карлсруеу, последње две године школовања, архитектури се приступало као грани уметности. Предмети виша архитектура и историја архитектуре, које је предавао професор Хохштетнер, обухватили су историју архитектуре почевши од старих народа Америке па до савременог доба. Упркос стремљењу ка истраживању средњовековних старина, Валтровић и Милутиновић су њихов значај препознавали кроз упоређење са античком Грчком, као универзалним мерачем вредности. Средњовековна српска уметност је перципирана као кћи византијској, а подразумевало се да је Византија прави средњовековни баштиник грчко-римских цивилизацијских тековина.

„Ова предавања су обухватала историју архитектуре ... а њихова основна идеја било је неговање поштовања и дивљења према делима старе Грчке, чији је укус у сразмерама и формама, изредност у радњи и поставио те споменике грчке славе за образац садашњем и будућем свету. На примерима римске уметности демонстрирао је како те грчке обрасце једна здрава и витална култура асимилирала, трансформише и прилагођава своме времену и менталитету. На примеру средњовековне архитектуре указано је на опасност стрампутица на које се може доћи ако се изневере освештани обрасци антике. Најзад, од ренесансе надаље указује се на то да је прави пут уметности налажење властитог израза уз стално враћање узорима старе Грчке.“⁴⁴

Научни циљеви били су снажно спрегнути са потребом да се са националним буђењем обезбеди адекватна прошлост која би Србију укључила у европске токове.

„Већ овај први са мало средстава извршени покушај кадар је Српско учено друштво за доста уверити, да у средини његовој доста има чланова, који се не само нестраше на се натоварити огромно бреме испитивања уметничких старина, него који ће још умети великој научној публици Европе показати праву и истинску уметничку вредност наших отачаствених споменика, – не да нема као што се у једној прилици сумњало. А да се може доћи до праведне оцене наших споменика, нужно их је најпре скупа испитати и описати, те тако образованом свету на видик изложити.“⁴⁵

Основни критеријум који је споменике чинио *отачаственим* из ове перспективе поред везе са средњовековном прошлошћу била је

⁴⁴ *Излози српског ученог друштва*, 28 (С. БОГДАНОВИЋ).

⁴⁵ Д. МИЛУТИНОВИЋ – М. ВАЛТРОВИЋ, *Извешће одсеку уметничком, Валтровић и Милутиновић: документи II – теренска грађа*, 12–16, стр. 15 (= Д. МИЛУТИНОВИЋ – М. ВАЛТРОВИЋ, *Извешће одсеку уметничком, Гласник Српског ученог друштва* 36 (1872) 294–300).

њихова уметничка вредност. У многим манастирима су Милутиновић и Валтровић били разочарани јер је материјална култура на коју су наилазили углавном била „из новијег доба и по највише без икакве уметничке вредности.“⁴⁶ И археолошка ископавања су осмишљавана с намером да дају резултате у виду предмета који су препознавани као уметност, о којој се није мислило у средњовековном контексту већ са позиција значаја и разумевања уметности крајем XIX века.⁴⁷ Због тога је значајно истаћи да су Милутиновићева и Валтровићева теренска истраживања средњовековних старина, иако углавном спровођена без археолошких ископавања, део идејног наслеђа о разлозима бављења овом дисциплином које је своје опредмећење имало у процесу институционализације.

„Скученост та у новчаној помоћи много нам је шта оставила нејасно онде, где би требало копати ради тачнијег испитивања. Тако н. пр. око Жиче, где смо истина нешто у паперти дали копати, и из заданих прозора неколико камења извадити због живописних украса на њиховом потрбушју. Још више би требало копати на Јаноку, где бијаше нека стара варош, јер би се ту по свој прилици отворио богат извор разновремених старина од више-мање уметничке вредности. Исто тако нам је немогуће било дати откопавати темеље старе цркве благовештенске, да би се о кроју њеном уверили. Дата нам помоћ једва је допирала да намири наше телесне потребе за пренос наших ствари на коњима и колима, и за наше путничке трошкове у опште.“⁴⁸

⁴⁶ Исто, 12.

⁴⁷ Утицај Михаила Валтровића на уметничку праксу с краја XIX века повезан је са његовим научно-истраживачким радом на истраживању српске средњовековне уметности. Стара и нова уметност су за Милутиновића и њега имале подједнако важно место у културном капиталу нације. Утврђивањем постојећег стања и систематизацијом средњовековних споменика биле су стечене основе за успостављање развојне линије српске уметности. Успостављање континуитета са прошлосту захваљујући проучавању средњовековне уметности био је база за окретање прошлости у многим европским државама XIX века. У складу са тим, Валтровић је реагујући на потребе српске државе, био главни теоретичар и заговорник ових идеја. Он се залагао за успостављање веза са прошлосту, али на основама најактуелнијих модела европске архитектуре и сликарства. Валтровићева залагања за уметност која није заснована на директном копирању средњовековних узора, већ на успостављању спиритуалног континуитета са прошлосту наишао је на снажан отпор старије генерације теоретичара уметности и сликара. На отпор цркве наишли су његови ставови о религиозним сликама за које је он сматрао да примарно морају поштовати законе уметности. Уп. К. Митровић, Михаило Валтровић као теоретичар савремене уметности Краљевине Србије, *Валтровић и Милутиновић, тумачења*, 73–90, стр. 74–86.

⁴⁸ Д. МИЛУТИНОВИЋ – М. ВАЛТРОВИЋ, *Извешће одсеку уметничком*, 12, 14.

Да је по Србију часно и корисно испитивање споменика који су означавани као отачствени Валтровић види у томе што се у њима огледа културна способност народа „која се даје употребити као јак аргумент за постигнуће давно заслужене боље егзистенције српског народа“⁴⁹ и да је циљ истраживачких подухвата „да наше једва поименце познате уметничке споменике достојно уврстимо у ланац духовног људског развића“.⁵⁰ О важности уметности он је веома подробно излагао у свом *Говору из 1874*, у коме каже да је уметност тековина целокупног духа једног народа и да треба обратити пажњу на ону материјалну културу која се као таква може препознати а која се не распознаје у осталим праксама народног живота за које је надлежна историја.⁵¹

„Имајући тако уметност корен свој у духу народа, она је неварљиво огледало душе народа [...] Једино уметност дише пуним духом народа и износи на видело у нужној хармонији створа свога и најнежније покрете душе. Ма како да је значајна личност уметникова, он границе, народним духом постављене прећи неможе.“⁵²

С друге стране, критеријуми за распознавање уметничких старина су донекле мистични, јер само онај ко је образован да тумачи може о томе давати суд и у потпуности разумети о чему је реч. Чак иако су „на први поглед као хиероглифи или монограм, само тавни нагвестионице бића онога народа, којима припадлеже, – за правог разумиоца су неоценими знаци и поуздани подаци.“⁵³

У конкретним политичким приликама стручњак-арбитар указује на споменике који потврђују право народа на одређену територију.

„Ваљада је политичка, ма довољно и нерасветљена историја средњег века, етнографија пак и филологија већ своје казала о овом крају и народности њеног становништва; али местни споменици уметности још нису ништа проговорили о овом делу Старе Србије, на који се лакоме суседна браћа Бугари. Ови премда неми, али за стручњака разумљиво говорећи остаци уметничких творевина данас стоје изван

⁴⁹ ИСТИ, Извештај уметничком одсеку Српског ученог друштва, *Валтровић и Милутиновић: документи II – теренска грађа*, 30–37, стр. 36–37 (= Д. МИЛУТИНОВИЋ – М. ВАЛТРОВИЋ, Извештај уметничком одсеку Српског ученог друштва, *Гласник Српског ученог друштва* 47 (1879) 232–242).

⁵⁰ ИСТИ, Извешће одсеку уметничком, 16.

⁵¹ ИСТИ, Говор којим је изасланик Српског ученог друштва за снимање уметничких старина по Србији, Михаило Валтровић отворио други излог снимка архитектонских, скулптурних и живописних; 14. април 1874. године, *Валтровић и Милутиновић: документи II – теренска грађа*, 104–113.

⁵² Исто, 104.

⁵³ Исто, 106.

сваког препирања између Бугара и Срба; с тога баш они могу својим архитектурним стројем и његовим уметничким накитом безстрастно одговорити, под чијим су духовним утицајем постали. Али при свој тој важности ових споменика средњовековне уметности морадоше они дуго чекати, док им бејаху постављена зналачка питања, да на њих даду тачан одговор.⁵⁴

Као и сваки други идентитет, и национални настаје тек у односу на другог. У ратним околностима и процесима успостављања нових граница позиција научника који се укључује аргументацијом своје струке бива у ширем друштвеном контексту веома видљив и утицајан; док, с друге стране, релативизација могућности да се на основу прошлости суди о границама и животима људи у садашњости води у вишеструку маргинализацију научника. Тежња за успостављањем сопствене државе код Срба се у XIX веку углавном профилисала у односу на Османско царство, међутим, нема основа за одржавање оваквих становишта у хуманистичким дисциплинама.

„Уз своју браћу са севера Срби се сад поново боре против свог крвног непријатеља. Већ је за многе од њих ископана рака у земљи ка којој их је вукла неугасла жудња; у земљи у којој су некада њихови преци владали; где се налазе најстарији споменици негдање српске величине; где су њихове најдрагоценије светиње, које су им у најтежим невољама пружале утеху и бодриле их, не допустивши им да у њима замре нада у Бога.“⁵⁵

Ослобођење Старе Србије представљено као борба европског, уметничког и хришћанског против атаквистичког Оријента, повратак на праве, раније успостављене вредности, одлично се наслањао на дискурс оријентализма. Оваква се позиција покушавала успоставити и намером да се балканске земље почну перципирати другачије од оних које припадају Истока. У потцртавању те границе позивање на прошлост имало је снажну улогу.

„Његов порив само у Старој Србији, на изворишту српске духовности, да потражи слатко задовољство могао би значити да жели да страда од руке сваког, па и најпоганијег Турчина. То је зла аждаја, што већ вековима окрвављених канци и раздраженог погледа мерка

⁵⁴ ИСТИ, Извештај уметничком одбору Српског ученог друштва, *Валтровић и Милутиновић: документи II – теренска грађа*, 37–54, стр. 37–38 (= Д. МИЛУТИНОВИЋ – М. ВАЛТРОВИЋ, Извештај уметничком одбору Српског ученог друштва, *Гласник Српског ученог друштва* 48 (1880) 449–471).

⁵⁵ М. ВАЛТРОВИЋ, Старе црквене грађевине, *Валтровић и Милутиновић: документи II – теренска грађа*, 157–173, стр. 172 (= *Саопштење о новим истраживањима на подручју српске црквене архитектуре, са табелом*, Беч 1878).

уметничко благо српског народа, како би угушио сваки, па и најмањи израз дивљења и љубави према њему, и што се наслађује његовим зарањем и страхотном јадом оних који у благу виде отелотворење својих најинтимнијих чувстава.“⁵⁶

Да би ови искази добили на релевантности, односно испунили тежње приказивања међународној јавности, Валтровић и Милутиновић су настојали да објаве резултате својих теренских обилазака код издавача који би могао да произведе овакву пажњу. Међутим, ово није било једноставно из низа разлога. Мала новчана подршка чинила је да и сама истраживања напредују споро ка оним циљевима која су ова двојица архитеката себи задали.

„Прва нам је брига свагда била да смо тачни у мерама и верни у снимању, а у томе нас је већма поткрепљивало то, што смо знали да се наше старине још овако нису износиле свету на углед, као што смо их ми снимали и мерили; и што смо видели, да је оно што је пре десетину година страни један путник издао о нашим уметничким споменицима, – да је то нетачно снимљено и површно испитано, о чему ћемо у току даљег рада имати прилике све већма се уверити и свет о томе известити.“⁵⁷

Већ након прве научне екскурзије 1871. године, Валтровићев и Милутиновићев рад и снимци које су направили добили су широк публицитет у Београду. Тако је почетком јануара 1872. Српско учено друштво у сали београдске Реалке организовало изложбу цртежа и акварела које су направили током овог истраживања. По њеном затварању, сви цртежи су послати на Политехничку изложбу у Москву, где је за стару српску уметност било издвојено посебно место. Међутим, цртежи су се на путу загубили а у Москву су стигли са шест месеци закашњења. Даљи напредак истраживања био је донекле успорен јер је Драгутин Милутиновић током 1873. године био ангажован на тразирању прве српске железнице. Фотографије снимака направљених између 1871–1873. године, на иницијативу грофа Уварова, Учено друштво послало је на археолошку изложбу у Кијев. Током дугогодишњег рада на средњовековним старинама, Валтровић и Милутиновић су стално истицали да је потребно објављивати резултате не само за публику у Београду већ и „великој научној публици Европе“, иако то није било сасвим једноставно. За једну већу публикацију у Немачкој и у Енглеској тражио се „историјски распоређен и у развитој снази спремљен материјал“, а представници Ученог друштва нису могли

⁵⁶ ИСТО, 172.

⁵⁷ Д. МИЛУТИНОВИЋ – М. ВАЛТРОВИЋ, Извешће одсеку уметничком, 16.

брзо да пруже преглед који су сматрали адекватним. Тако су се ови напори свели на четири „излога“ снимака приређених у простору Српског ученог друштва 1874, 1875, 1877. и 1878. године⁵⁸. Као изасланици српске владе, Валтровић и Милутиновић су 1885. године послати у Будимпешту на Земаљску изложбу, са које су они предлагали влади да збирку фрушкогорских старина са ове изложбе научно опишу, нацртају и фотографишу и публикују у једној књизи као и да се откупе фотографије манастира које је фотографисао Никола Плавшић за будимпештанску изложбу. Овај посао је обављен делимично јер српска влада није издала продужење њиховог боравка уз шта је стигла и наредба да раскину све уговоре и прекину започето фотографирање. Ово је представљало последње делање Валтровића и Милутиновића под покровитељством Српског ученог друштва а у циљу систематичног и дугорочног проучавања средњовековних старина.⁵⁹

С друге стране, важно је истаћи да је старине из Србије европској јавности пре ове двојице архитеката презентовао Феликс Каниц, те су његови увиди на одређен начин сматрани релевантнијим или довољним. На пример, Милутиновић профилише своје и Валтровићеве истраживачке напоре спрам тога да је Каниц навео многе стране научнике на погрешне закључке о српским средњовековним старинама и предвиђа да ће они временом претрпети извесне исправке. У сваком случају, вероватна је претпоставка да је управо Каницова књига „Serbiens byzantinische Monumente“ (1862) инспирисала њих као студенте архитектуре да осмисле програм проучавања средњовековних старина; а да су велико охрабрење била стечена знања о снимању грађевина свих врста и стилова.⁶⁰

„Пре 12 година изашавша дела Каницова имају заслугу, што су страном ученом свету изнела опште појмове о српској уметности. Али садржином својом и представљењем исте, она су себи ограничила употребљивост. Оскудица критичког претреса уметничко-историјских података; површно схватање карактерних особина на представљеним предметима, не уздижу их изнад боље илустрованих научних путописа ... Свестрана употребљивост и основаност, девиза је оба изасланика српског ученог друштва, за снимање уметничких старина по Србији. Како археолог, тако и историчар, политички и културни, имаће у њиховом предузећу материјала за своја посматрања.“⁶¹

⁵⁸ Излози српског ученог друштва, стр. 98 (С. БОГДАНОВИЋ).

⁵⁹ Исто, 57–58.

⁶⁰ Исто, 28.

⁶¹ Д. МИЛУТИНОВИЋ – М. ВАЛТРОВИЋ, Говор, 107.

Односом Валтровића и Каница, недавно се детаљно позабавио Ђорђе Костић,⁶² обраћајући пре свега пажњу на неслагања међу њима поводом римских споменика на дунавском лимесу. Он истиче следеће Валтровићеве речи о Каницу: „Сумњу би у поузданост Каничевих поставака и тврђења код странаца могао произвести, н. пр. у погледу римских старина то, што нису испитиване довољном обазривошћу и оним начином којим се долази до поузданих података. А тај начин је откопавање.“⁶³

Потпуно другачији курс у односу према Каницу који се до данас очувао у српској археолошкој заједници отпочео је Милоје М. Васић. Наиме, он је 1929. године одао пуно признање његовом раду у тексту објављеном у *Српском књижевном гласнику*,⁶⁴ а Васићеви наследници су након Другог светског рата преузели Каницова проучавања као важну тачку ослонца.⁶⁵ У сваком случају интересантно је истаћи да је Валтровић инсистирао на археолошком ископавању као оном што разликује Каницов и његов метод. Пишући о српском владарском гробу у средњем веку, Даница Поповић је истакла Валтровићево прво стручно ископавање у манастиру Љубостињи,⁶⁶ којим је открио две зидане гробнице у наосу цркве.⁶⁷

„Одлично сагледавајући суштину ствари, Валтровић је будућим истраживачима препоручио да приликом испитивања црквене грађевине поведу рачуна не само о надземном споменику, већ и ‘подземном строју’, јер треба претпоставити да се испод пода налазе ‘нарочити склопови за сахрану’. По обиму, мали рад М. Валтровића садржи читав низ и данас пожељних врлина: тачна запажања, јасан опис праћен графичким прилогом и способност сагледавања суштине проблема. На жалост, његов приступ и препоруке дуго времена нису нашли правог одјека међу истраживачима.“⁶⁸

Спреге археологије и историје уметности, које се обично вежу за линију која води од Милоја М. Васића до Александра Јовановића,⁶⁹

⁶² Слике са Балкана Феликса Каница, прир. Ђ. КОСТИЋ, Београд 2011; Ђ. КОСТИЋ, *Dunavski limes Feliksa Kanica*, Београд 2011.

⁶³ Ђ. КОСТИЋ, *Dunavski limes Feliksa Kanica*, 13.

⁶⁴ М. ВАСИЋ, Феликс Каниц (Поводом стогодишњице рођења), *Српски књижевни гласник* н. с. 27/8 (1929) 594–603.

⁶⁵ Ђ. КОСТИЋ, *Dunavski limes Feliksa Kanica*, 16.

⁶⁶ Д. ПОПОВИЋ, *Српски владарски гроб у средњем веку*, Београд 1992.

⁶⁷ М. ВАЛТРОВИЋ, Белешке о манастиру Љубостињи, *Валтровић и Милутиновић: документи II – теренска грађа*, 99–102 (= М. ВАЛТРОВИЋ, Белешке о манастиру Љубостињи, *Старинар* н. р. 1/2 (1906–1907) 24–30).

⁶⁸ Д. ПОПОВИЋ, *Српски владарски гроб у средњем веку*, 13.

⁶⁹ П. ДРАГОЉЕВИЋ, О уделу археологије у заснивању историје уметности, 489.

могу се осмотрити и у оквиру тема које нису античке или нису на напоменутој истраживачкој траси. Наслеђу средњовековне археологије археолошка заједница у Србији може прикључити и искуства историје уметности и зоне преплитања ових дисциплина, како би боље разумели данашњу позицију, истраживачка питања и приоритете.

Историја дисциплине и теоријско освешћење чини да се подсетимо у којој мери може бити злоупотребљена интерпретација материјалне културе „облицима од стварног градива, те који се јављају тако да их око може видети а рука опипати“.⁷⁰ Односно, контекстуализација и детаљна анализа теоријско-методолошких оквира, чак и онда када их истраживачи нису свесни или тврде да су њихови радови атеоријски, показује видљивим зашто се Валтровићево приписивање Старе Србије српском народу разликује од савремене политичке употребе археологије у сврху доказивања везе између „српских гробова и српских земаља“. У основи, методолошки поступак је сродан. Међутим, у XIX веку национално је готово свуда било покретачка снага археологије. Сматрало се да само они народи који могу да покажу своју „светлу“ прошлост имају право на статус нације. Искуство геноцида у Другом светском рату и улога научних тумачења прошлости и традиције у изградњи фашизма, снажно су довели у питање успостављање било какве директне корелације између националног и етничких идентитета у прошлости на основу материјалне културе. Почевши од осамдесетих година XX века археологија почиње да се испитује не само као наука о несталој прошлости већ и као друштвена и политичка пракса у нашој савремености. Археолошка заједница у Србији није пратила ове парадигматске промене које су се догађале у европској и америчкој археологији, сем што је на овом путу истрајавало неколико маргинализованих појединаца.⁷¹

Немогућност да се сагледа теоријска позиција и одговорност, како захтева искуство дисциплине старо више од једног века, учинило је да се покличи о *српским гробовима* и *српској земљи* чине нелагодним и нестручним, али да није лако објаснити зашто. Археологија кроз нереаговање, посредно или најдиректније учешће, од краја осамдесетих година прошлог века почиње да бива укључена у митове о националној аутохтоности на Балкану захваљујући *смрти*, *мртвима*,

⁷⁰ М. ВАЛТРОВИЋ, О важности тектонских споменика за историјско изучавање (говорио 14. јануара 1896. године, на слави Св. Саве у Великој Школи у Београду) *Валтровић и Милутиновић: документи II – теренска грађа*, 208–223 стр. 212.

⁷¹ Р. NOVAKOVIĆ, *Archaeology in the New Countries of Southeastern Europe*, 398–400.

гробовима, *костурницама*, *стратиштима*, као важним темама овог дискурса.⁷² Уколико актуелизација идеја Михаила Валтровића не би била контекстуализована, оне би могле да послуже дискредитованом позивању на историјско право на одређену територију.⁷³ Међутим, та врста закључивања је барем двоструко ирационална.⁷⁴ Објашњење о томе да су српске земље тамо где су српски гробови може се посматрати као део корпуса преносне или додирне магије, где закон додира подразумева да ствари које су биле једном у додиру и састављене, заувек остају у симпатичком односу, чак и ако буду физички растављене.⁷⁵ Односно, Срби се сматрају непроменљивим ентитетом⁷⁶ кроз време и пошто претпоставимо да су једном настајивали неку територију, они заувек остају повезани са том територијом. Мртви нису у овом случају показатељи националне територије већ духовног простора нације, који је увек већи од формалних државних граница. Стога су анонимни гробови, који се помињу збирно, у множини, материце нације које одржавају аутохтонистичке нарације о природној повезаности етничке групе са територијом на којој живи или је живела.⁷⁷ На другом нивоу ирационалност се може видети кроз ванконтекстуално промишљање истраживачких проблема, њихово смештање у вечност или пак понављање по инерцији, што чини археологију лишеном критике и научних принципа.

Враћајући се схватањима Михаила Валтровића, може се једино потцртати да је дужност „за правог разумиоца“⁷⁸ прошлости да прихвати и освети одговорност свог политичког деловања кроз археолошку интерпретацију.

⁷² К. VERDERY, *The Political Lives of Dead Bodies: Reburial and Postsocialist Change*, New York 1999, 95–127; I. ČOLOVIĆ, *Balkan – teror kulture*, Beograd 2008, 120–132.

⁷³ А. BANDOVIĆ, Gustav Kosina i koncept kulture u arheologiji, *Етноантрополошки проблеми* 7/3 (2012) 629–648, стр. 644–645.

⁷⁴ Уп. U. ECO, *Ur-Fascism*, *The New York Review of Books* (1995), <http://www.nybooks.com/articles/archives/1995/jun/22/ur-fascism/> (конс. 3. септембра 2012).

⁷⁵ Вид. А. ПАЛАВЕСТРА, *Културни контексти археологије*, Београд 2011, стр. 96.

⁷⁶ Уп. S. JONES, *The Archaeology of Ethnicity*; S. BABIĆ, *Still Innocent After all these Years? – Sketches for a Social History of Archaeology in Serbia, Archäologien Europas: Geschichte, Methoden und Theorien / Archeologies of Europe: History, Methods and Theories*, eds. P. F. BIEHL – A. GRAMSCH – A. MARCINIAK, *Tübinger Archäologische Taschenbücher* 3, Münster 2002, 309–322; T. H. ERIKSEN, *Etnicitet i nacionalizam*, Beograd 2004, 139–169.

⁷⁷ I. ČOLOVIĆ, *Balkan – teror kulture*, 120–132.

⁷⁸ Д. МИЛУТИНОВИЋ – М. ВАЛТРОВИЋ, *Говор*, 106.

Monika Milosavljević

**NOTES FROM THE MARGIN: THE SIGNIFICANCE
OF MIHAILO VALTROVIĆ FOR THE STUDY
OF MEDIEVAL ANTIQUITIES IN SERBIA**

Summary

The study of medieval archaeology in Serbia before the Second World War was to the greatest extent defined by Miloje M. Vasić. Certain contributions for drawing attention to medieval antiquities – at the institutional beginnings of the archaeological discipline – can be attributed to Mihailo Valtrović as well. Under the assumption that marginal and unquestionable knowledge lingers in the epistemological bases that are used for studying the past, the article tackles theoretical foundations in Valtrović's interpretations of the medieval monuments.

This study is relevant for understanding the mechanisms of how the knowledge of medieval art has been introduced and transferred, which is a part of common history of the archaeology and the history of art. Valtrović's conceptual heritage indicates the role of archaeology in the formulation of national identity on the medieval bases in the 19th century and to the strong misuses that occurred through repetition of those methods in the contemporary contexts.

Key words: history of archeology, medieval archeology, art, nationalism, disciplinary boundaries, Mihailo Valtrović.

Чланак примљен: 1. октобра 2012.
Чланак прихваћен: 24. фебруара 2013.